

**Arto Moisio – Oleg Sergejev – Nadežda Krasnova – Jorma Luutonen:
Marin kirjakielen termistön kehitys 1920- ja 1930-luvulla**
Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2020. 445 oldal.
ISBN 978-952-7262-23-8

A Turkui Egyetem Finnugor Tanszéke régóta a Volga-vidéki finnugor kutatások fontos központja, mordvin-, cseremisiz-, votják–finn szótárak mellett nyelvészeti monográfiák jelennek meg itt folyamatosan. A legújabb kötet a cseremisiz irodalmi nyelvek terminológiájának fejlődését követi nyomon az 1920-as–30-as években. A kötet szerzői közül ketten, Arto Moisio és Jorma Luutonen a Turkui Egyetem kutatói, a Volga-vidéki nyelvek szótárainak szerkesztői. Oleg Sergejev, a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet munkatársa, a korai cseremisiz irodalmi nyelv szakértője. Nagyezsda Krasznova, hegyei cseremisiz születésű kutató a Joskar-Ola-i Állami Egyetem Kultúráközi Kommunikáció Tanszékének vezetője.

A szerzők a kötet első két fejezetében (*Johdanto* 9–13, *Marit ja heidän kirjakielensä*, 14–37) áttekintik a cseremisiz irodalmi nyelv és a szaknyelvek megteremtésének kezdeteit. Az 1920-as évek szabadabb légkörében a cseremisiz irodalmi nyelvek – a mezei (keleti) és a hegyi (nyugati) nyelvváltozatok – gyors fejlődésnek indultak. Szépirodalmi művek jelentek meg, megnyitotta kapuit a cseremisiz színház, az iskolákban anyanyelven lehetett tanulni, s a hivatalokban is megjelent a cseremisiz nyelv. Nagymértékben elterjedt az írni-olvasni tudás.¹

Ebben a helyzetben, az új társadalom, az új életmód új fogalmainak megnevezésére nagy szükség volt a saját, cseremisiz szókincs fejlesztésére (saját szóalkotási módokkal), az orosz szókincs mellözése érdekében komoly nyelvújító tevékenységbe kezdett a helyi értelmiség. A mozgalom vezéralakjai Valerian Vasziljev, Szergej Csavajin és M. Sketan² voltak. Megszületni látszottak a szaknyelvek, az iskolai tankönyvekben sorra cserélték le az orosz kifejezéseket cseremisiz terminusokra. Fontos lépés volt, hogy 1924-ben a

¹ 1897-ben a cseremisizek 8,9% tudott írni-olvasni (a nőknek csak 1,3%-a). 1926-ra ez az arány 87,5%-ra, 1959-re 98,7%-ra emelkedett (15. oldal).

² V. Vasziljev (1883–1961) nyelvész, költő, a *Mari kalendárium* szerkesztője, a cseremisiz–orosz szótár összeállítója (1928), számos nyelvészeti és néprajzi szakcikk szerzője, az első cseremisiz tudós, aki doktori fokozatot szerzett. Költői álneve Üpö-Marij. Csavajin (Szergej Grigorjev, 1888–1937) cseremisiz író, költő. *A berek* (1905) és *A tudás erősebb az istennél* (1908) című verseit tartják az első cseremisiz szépirodalmi alkotásoknak. Sketan (eredeti nevén Jakov Pavlovics Majorov, 1898–1937) a szocialista irodalom képviselője.

cseremisiz is hivatalos nyelv lett az orosz mellett. Nyelvi bizottságot hoztak létre, amelynek célja az anyanyelv nyilvános használatának elősegítése és a szaknyelvek fejlesztése volt, de sok új szó született a fordítások révén is. A munkának nagy lendületet adott az 1930-ban létrehozott Mari Tudományos Központ, melynek egyik fő feladata a terminológia fejlesztése volt.

A munka során sok új szó született, kezdtek létrejönni a szaknyelvek, de a nagy fordulat, a sztálini terror 1937-től mindent tönkretett (ez persze nem csak a cseremiszeket sújtotta, a Szovjetunió összes kisebbsége nyomorúságos helyzetbe került). Az anyanyelv használata visszaszorult, az orosz lett az egyedüli közvetítő nyelv. A helyi nyelvek terminológiája helyébe az orosz szókincs lépett, orosz helyesírással. Ez a fordulat a tankönyvekben is azonnal tükröződött, innen is számúzták a nem orosz kifejezéseket.

Ez történt a cseremiszeknél is. A nyelv fejlesztéséért (is) küzdőket nacionalistáknak bélyegezték, az értelmiség a nép ellensége lett, nagyon sokukat ki is végezték. A szakszókincs fejlődése (is) megállt. A harmincas évek végén a cseremisiz értelmiséget gyakorlatilag kivégezték, hosszú évtizedekig esély sem mutatkozott saját szókincs megteremtésére (sem).

A korabeli viszonyokat jól tükrözte a káderpolitika. Ahogy jelen kötetből (19. oldal) megtudhatjuk, a Mari Kutatóintézet élére egy négy elemít végzett parasztembert ültettek, helyettese öt elemít járt. A nyelvészeti részleg vezetője két kurzust végzett a főiskolán, a művészeti osztály főnöke egy egykori pásztor lett, hét elemivel, a folklór részlegé pedig egy kétéves pártiskolát végzett káder. Persze, ez a korabeli viszonyok között előnyt jelentett. Az intézet munkatársai 1937-es listájának végén így értékelték őket: „közülük egy sem olvasott tudományos munkákat, így a polgári kultúra szellemisége semmilyen mértékben nem érintette meg őket”.³

A turkui kutatók a finn és oroszországi könyvtárakból, valamint a Finn Nemzeti Könyvtár Fenno-Ugrica állományából 246 cseremisiz könyvet és több mint 500, Turkuban beszkenelt újságcikket vontak be a szaknyelvek vizsgálatába. Hamar kiderült, hogy a kutatásuk tárgyát korlátozni kell, s végül „csak” az élő természettudomány, a biológia, az anatómia, valamint az állat- és növénytan szóanyagát vizsgálták (ezt tükrözi a kötet alcíme is: *Elo-luontoa tutkivat tietet* [Az élő természetet kutató tudományok]). A kutatók végül 17 mezei és 29 hegyi cseremisiz kiadványt és néhány hegyi csere-

³ „...heidän joukostaan yksikään ei ole koskaan elämässään lukenut titeellistä tutkimusta, minkä vuoksi porvarillisen kulttuurin henki ei ole voinut vaikuttaa heihin millään lailla”.

misz újságcikket vizsgáltak meg, a végeredmény így is egy közel félezer oldalas kötet lett.

A könyv szerzői igyekeztek pontos képet felvázolni a 19. század végének–20. század elejének cseremiszi könyvkiadásáról (*Marilainen julkaisutoiminta*, 31–37), elsősorban O. A. Szergejev és I. G. Ivanov kutatásai alapján. Az ortodox fordítói bizottság számításai szerint 1862 és 1910 között 112 tétel jelent meg cseremisziül, javarészt vallási tárgyú anyagok, kisebb mértékben tankönyvek. Egy másik adatsor alapján 1906 és 1914 között 52 mű látott napvilágot. Egy újabb statisztika 1750 és 1971 között 140 különböző könyvet vesz számba, Ivanov viszont a jelzett időszakra 255 tétellel számol, melyből mindössze 17 volt hegyei cseremiszi. A szovjet idők elején több folyóirat is elindult, de ezek egy része csak néhány évig élt.

1926 és 1934 között négy cseremiszi nyelvtan jelent meg. Ami az iskolák különböző osztályainak írt tankönyveket illeti, a számadatok a következők: matematikából 23 (10 mezei +13 hegyi) látott napvilágot, természettudományos könyv 14 (8+6) jelent meg, földrajztankönyvből 13 (7 mezei, 6 hegyi), biológiából 12 (9+3) készült. A technikatankönyvek száma 11 (8+3). Kémiából 6 (4+2), fizikából kissé meglepő módon csak 4 (1+3) került ki a nyomdából. Az orvostudományi szakkönyvek száma szintén négy, mindegyik mezei cseremisziül.

1917 előtt javarészt Kazanyban és Vjatka városában nyomtatták a cseremiszi kiadványokat. 1921-ben Krasznokoksajszkban⁴ nyomdát alapítottak, itt nyomták a folyóiratokat, míg a tankönyvek Moszkvában készültek.

A kötet harmadik fejezetében a szerzők a szakszavak létrejöttének elméleti kérdéseit járják körül (*Termien kartuttamistavat*, 38–90). Az új terminológia alkotása részint morfológiai (szóképzés és szóösszetétel), részint szemantikai eszközökkel történik. Utóbbi esetében a szó szerkezete nem változik meg, de az eredeti jelentés új árnyalatokkal bővül. Ezen kívül az új terminológiák kis része rövidüléssel jön létre, és természetesen az orosz jövevényszavak is jelentős csoportot alkotnak. Ritkábban archaikus és nyelvjárási alakokat építenek be a szókészletbe.

A vizsgált időszak cseremiszi terminológia-alkotásának legfőbb eszköze a szóképzés volt. A szerzők ebben a részben 13 mezei és 20 hegyi cseremiszi névszóképzőt, 12 mezei és három hegyi cseremiszi igeképzőt sorolnak fel (pl. *мym* 'szó' > *мym-эр* 'szótár', *чom* 'szám, mennyiség' > *чom-ык* 'egyes szám'; *ӱӧн-ӧдӧр-ауу* 'összehasonlít', *сmpoӱ-аӱм-ауу* 'épít'. Gyakori eszköz az

⁴ 1928-tól Joskar-Ola.

összetétel is, pl. *ошкол* 'fehér lazac, nyelma-lazac (szó szerint: fehér hal)', *йошкар-ушмен* 'cékla (szó szerint vörös retek)', *мүкшава* 'méhkirálynő (szó szerint: méh-anya)', *йүдвел* 'észak (szó szerint: éj-oldal/irány)'. (A példákat itt is és később is csak a mezei nyelvváltozathoz hozom.)

A jelzett időszak tankönyveiben olvashatók az első cseremisiz nyelvű rövidítések, pl. ССРУ = *Совет Социалист Республика Ушем* 'Szovjet Szocialista Köztársaság Szövetség' (már amennyiben ez cseremisiz kifejezésnek tekinthető...), ЙАУШ = *Йүдвэл Америк Ушем Штат-влак* 'Észak-Amerikai Szövetségi Államok'.

Nagyon produktív volt a tükörfordítás is (oroszból), pl. *имнье вий* 'lóerő' (< or. *лошадная сила*), *кү-саман* 'kőkor' (< or. *каменный век*). Gyakori volt a részleges tükörfordítás is (amikor az egyik elem jövevényszó): *поляр ош маска* 'jegesmedve (szó szerint: sarkkörü fehér medve)' (< or. *полярный белый медведь*), *күртньо руда* 'vasérc' (< or. *железная руда*).

A szakszókincs minden területét – a nyelvújítók erőfeszítései ellenére – rengeteg orosz jövevényszó lepte el. Néhány példa a szerzők által felsorolt sok száz szóból, kifejezésből: *аптэк* 'gyógyszertár', *буква* 'betű', *врач* 'orvos', *граница* 'határ', *йязычник* 'pogány', *лавка* 'bolt', *партия* 'párt', *сэрньый кислота* 'kénsav', *холодильник* 'hűtőszekrény', *энергий* 'energia'.

Ritkábban történtek szemantikai változások, pl. *кушкыл кочшо* 'növényevő', *туныктышо* 'tanító' (a jelentés kiszélesedése), *шайтанийвыл* 'kagyló' (szó szerint: az ördög nyála, köpése) (a jelentés megváltozása).

A kötet negyedik, legterjedelmesebb egységében (*Elollista luontoa kuvaavat niittymarin ilmaukset* [Az élő természetet bemutató mezei cseremisiz kifejezések], 91–248) a tág értelemben vett biológiai szakszókincs részletes leírása történik, onomasziológiai szempontok alapján, így az azonos jelentésű szavakat a szerzők egy egységben tárgyalják, több mint kétezer szót elemezve, felsorolva. A főbb tudományterületek a következők:

- általános természettudomány, pl. *нүптүс тунэммаш* 'természet-tan' (< *тунэммаш* 'tanulás' < *тунэмаш* 'tanul'), *илыдымэ нүптүс* 'élettelen természet' (< *илаш* 'él', *ылыш* 'élet');
- evolúciótan: *кайык-шамычын лиймышт* 'a madarak fejlődése' (< *кайык* 'madár', *шамыч-ын* 'plur-Gen', *лиймыш* 'esemény'); *ваш-ваш сэнгаш толашаш верч кучэдалаш* 'harc az életben maradásért' (< *ваш-ваш* 'egymás', *сэнгаш* 'győz', *толашаш* 'igyekszik', *верч* 'miatt, érdekében', *кучэдалаш* 'harcol');
- sejtbológia: *илтарчак* 'sejt' (< *ылыше парчак* 'élő részecske');

- biológiai osztályozás: *клас, йэш, кашак, тӱс* 'osztály, törzs, rokonság, faj' (< or. *класс* 'osztály', *йеш/еш* 'család', *кашак* 'csapat, csoport', *тӱс* 'megjelenés');
- állatnevek: *иклеткан ылыше-влак* 'egysejtűek' (< *ик* 'egy', or. *клетка* 'sejt', *ылыше* 'élőlény; élő', *-влак* többesjel), *йыжсынгла йолан* 'ízeltlábú' (< *йыжсынгла* 'tagolt', *йолан* 'lábú') – itt a szerzők több száz állatnevet elemeznek;
- az anatómia szókincese: *шӱвылты* 'hasnyálmirigy' (< *шӱвыль* 'nyál', *ты* 'mirigy');
- a vér szókincese: *вӱр коштмаш* 'vérkeringés' (< *вӱр* 'vér', *коштмаш* 'járás' < *кошташ* 'jár, közlekedik'), *вӱркорно систем* 'érrendszer' (< *корно* 'út; járás', or. *систем* 'rendszer'), *йошкар вӱр корно* 'ütőér' (< *йошкар* 'piros, vörös'), *шӱм пагар* 'szívkamra' (< *шӱм* 'szív', *пагар* 'gyomor');
- idegrendszer: *тунвэм* 'selkäydin' (< *тун* 'hát', *вем* 'velő');
- izomzat: *коквуэн шыл* 'bicepsz, kétfejű vállizom' (< *кок* 'két', *вуен* 'fejű', *шыл* 'hús');
- csontváz: *онглу йишӧ* 'mellkas' (< *онг* 'mell', *лу* 'csont', *йишӧ* 'öv'), *вуй-корка лу* 'koponyacsont' (< *вуй* 'agy', *корка* 'ház', *лу* 'csont'), *шӧр нӱӱ* 'tejfog' (< *шӧр* 'tej', *нӱӱ* 'fog');
- a növényzet szókincese: *вӱд кушкыл* 'vízinövény' (< *вӱд* 'víz', *кушкыл* 'növény'), *кокийашан кушкыл* 'kétnyári növény' (*кок* 'két', *ийаш* 'éves') – itt rengeteg növényféle nevét adják meg a szerzők.

Az ötödik fejezet (*Elollista luontoa kuvaavien itä- ja länsimarin ilmausten vertailua* [Az élő természetet leíró keleti és nyugati cseremiszi kifejezések összehasonlítása], 249–384) egy igen terjedelmes, 2600 (!) szócikket tartalmazó szótár a vizsgált időszak biológiai témájú tankönyveiből és más kiadványokból gyűjtött szóanyaggal. Ebben a cseremiszi mellett a 20. század elejének orosz jövevényszavai is helyet kaptak. A címszavak egységesen a cseremiszi kifejezések, még akkor is, ha ezek az orosz kifejezések mögé szorulva csak ritkán, sporadikusan fordulnak elő a tankönyvekben.

A szótárban címszóként a keleti, majd mögötte – ha van megfelelője – a nyugati cseremiszi alak szerepel (ha más jelentésben, az fel van tüntetve). A források év szerint megmutatják, mikori az adott szó. A szó orosz eredetét egy ötletes megoldással, a szó első betűjének aláhúzásával jelzik. A szóanyag a korabeli helyesírással van megadva.

A szócikkekben szépen kirajzolódik egy-egy szó, kifejezés sorsa, az orosz nyelv térhódítása. Például a 'biológia' jelentésű szó a tankönyvekben kezdet-

ben cseremisziül szerepelt: *ильиш-шанчэ* 'élet-tudomány' (1928), *ильиш нэргэн науко* 'tudomány az életről' (1933), *ильиш организм нэргэн науко* 'tudomány az élő organizmusról' (1933), majd ezeket kiszorította a *билогий* (1931, 1933). Egy másik példa: *тунэмийэ* 'tudós (szó szerint: tanult)' (1925, 1931, 1933), *тунэмийэ йэнг* 'tanult ember' (1924, 1925), s végül ezek helyére lépett az orosz *учоный* (1932, 1933), *учений* (1938, 1939, 1941).

A kötetet rövid összefoglalás (385–388), forrás- és irodalomjegyzék (389–394), finn, mezei és hegyi cseremiszi, valamint orosz és angol nyelvű rezümé (395–403), s végül egy nagyon hasznos szómutató (404–445) zárja.

Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után az oroszországi kisebbségek nyelvi helyzete javulni látszott. A finnugor nyelvek – legalábbis papíron – egyenrangúvá váltak az oroszsal, kibontakozott a szépirodalom, színházakat alapítottak, számos folyóirat kezdte meg működését. Ezzel együtt elkezdték kialakítani a szaknyelveket is. Ez az „idilli” állapot a harmincas évek közepéig tartott, amikor a sztálini terror minden (nyelvi) kezdeményezést letört, az értelmiséget börtönbe zárták vagy kivégezték, a kisebbségi nyelveket háttérbe szorították, és az élet minden területén az oroszoknak biztosítottak elsőbbséget.

A turkui kutatás a cseremiszi szaknyelv kialakulásának időszakát vizsgálja. Nagy anyagon, rendkívül alapos filológiai precizitással elemzi a java-részt tankönyvekből gyűjtött szókincset (csak a biológia tudományterületének anyagát vizsgálják, így is igen vaskos kötet született) és bemutatják a szavak keletkezésének módjait (szóképzés, szóösszetétel, szemantikai szóalkotás). A szóanyag vizsgálata során világosan kirajzolódik az eloroszosítási tendencia, melynek következtében a cseremiszi szakszókinccs javarésze kihullott az idő rostáján. De ez a kötet reményt ad arra, hogy ha a cseremiszi nyelvújítás új lendületet kap, akkor az itt közölt szókinccs számos elemét fel lehet majd éleszteni tetszhalott állapotából.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2021/40